

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЧНОЇ ЕЛІТИ
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. ТА В 1920-1930-х рр.:
АНАЛІЗ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ НАУКОВЦІВ**

А.В. Гедьо, Ю.В. Іорданова

АНОТАЦІЯ

У статті аналізується і порівнюються умови повсякденного життя української академічної еліти на початку ХХ ст. і протягом 1920 - 1930-х рр. Аналіз епістолярної спадщини вчених, які творили в дореволюційний і радянський період свідчать, що фактично простежувалася тенденція до погіршення умов побуту навчань, життєві труднощі вчених були пов'язані переважно із втручанням влади у науково-культурний осередок України, виявлення суспільно небезпечних елементів та ворогів народу

Ключові слова: академічна еліта, повсякденне життя, епістолярна спадщина

Час панування радянської влади на території України оцінюється доволі неоднозначно. Дослідники спостерігають як позитивні, так і негативні тенденції у розвитку науки. Але, варто зауважити, що дослідження побуту видатних науковців у цей час несе не меншу значущість, ніж розвиток безпосередньо науки. Так, цікаво простежити вплив побуту вчених на розвиток наукового спадку, здебільшого, простежити зміни в цих тенденціях з початку ХХ ст. та часів панування радянської влади (зокрема, 1920-1930-ті рр.) за матеріалами листування – тим самим простежити значущість тих чи інших питань для конкретних осіб, поринути в епіцентр їхніх думок та повсякденного життя.

Актуальність теми характеризується саме важливістю простеження тенденцій щодо впливу побуту наукової інтелігенції на розвиток безпосередньо наукового знання, та важливості цих аспектів для більш глибокого розуміння життя тогочасної інтелігенції та загальної ситуації у наукових колах країни.

Новизна дослідження полягає в тому, що на сьогодні відсутні наукові дослідження, в яких би порівнювалося побутове життя наукової інтелігенції України на початку ХХ ст. та протягом 1920-1930-х рр. на основі матеріалів особистого листування (що є відображенням внутрішнього світу вчених, їх морального стану та особистих думок щодо тих чи інших питань, єдиним вільним простором для висловлення власних думок та ідей).

Історіографія з зазначеної теми представлена досить значущим масивом матеріалів. Так, С.Г. Водотика всебічно проаналізував соціально-політичні, соціокультурні, науково-організаційні та концептуальні аспекти історії історичної науки УСРР 1920-х рр., боротьбу радянської й цивілізованої схем розвитку науки, поступові зміни в системі організації історичної науки й освіти та пріоритетів у дослідженнях внаслідок запровадження командно-адміністративних методів керівництва країною [1]. Корисною працею щодо розвитку науки на початку століття, є монографія З. Зайцевої «Український науковий рух: інституціональні аспекти (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)» [2]. О. Удод у докторській дисертації вперше у вітчизняній історіографії охарактеризував вплив історичної науки у 20-30-ті рр. на формування духовних цінностей українського народу й довів, що викривлення історичної науки засобами комуністичної пропаганди призвело до деморалізації суспільства й міфологізації історичної свідомості [3]. Про умови роботи науковців в університетах на початку ХХ ст. можна дізнатися з праці Г. Додонової «Наукова діяльність українських університетів другої половини ХІХ – початку ХХ ст.» [4]. Важливими для вивчення поданої проблеми є узагальнюючі праці, присвячені системі вищої освіти в УСРР, та монографія Л. Ткачової [5]. Розглядаючи питання вже за умов становлення СРСР, варто звернути увагу на праці В. Даниленка та Г. Касьянова «Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки)», І. Біласа «Репресивно-каральна система в Україні 1917 – 1953 рр.», статті В. Пристайка «Жертви терору. Як ДПУ боролися з українською академічною наукою. (Політичні процеси 20 – 30-х рр.)» [6]. На окрему увагу заслуговує дослідження М. Робінсона «Российское славяноведение: судьбы научной элиты и учреждений Академии наук», в якій автор змальовує становище Академії наук СРСР та УАН протягом кінця ХІХ – 30-х рр. ХХ ст., реакції самих науковців на зміни у цій сфері, а також тяжкі умови «виживання» науковців [7].

Метою даної розвідки є порівняння побутових умов науковців, які працювали в дореволюційний період та за радянських часів на підставі аналізу епістолярної спадщини академіків ВУАН А.Ю. Кримського, К.В. Харламповича, М.І. Яворського, Д.І. Багалія.

Персоніфікований підхід до вивчення історії передбачає пошукову роботу й критичний аналіз усіх видів інформаційних джерел із відомостями про конкретну особистість. Окреме місце серед таких джерел належить епістолярній спадщині, що має яскраво виражене соціальне підґрунтя: висвітлює історичну дійсність, певне суспільне середовище, у якому жив і працював автор листів, інтереси, емоції, особисті переконання і погляди окремої персоналії. Епістолярій дає можливість вивчати як повсякденність певної епохи загалом, так й конкретну особистість зокрема. Листи як історичне джерело мають специфічні ознаки, становлячи собою різновид писемних пам'яток. Їхня специфіка полягає, по-перше, в яскравому прояві суб'єктивної перцепції подій, що вимагає критичного ставлення до таких джерел; по-друге, кожний період історії вплинув на форму листів; по-третє, листи належать до найбільш «важких» джерел з погляду наукового аналізу.

Вивчаючи такий часовий проміжок, в якому правда представляла загрозу, інтимність листів «грає на руку» історикам. Описуючи реалії тогочасної дійсності, листи становили небезпеку для режиму. Так що не тільки написання, але й збереження епістолярної спадщини для майбутніх поколінь вже було справою, що вимагає сміливості та мужності.

Дослідниця епістоляріїв українських письменників XIX-XX ст. М. Коцюбинська називає листи інтелектуальним продуктом особливого роду: «Текст як багатофункціональна система, дотична до різних сфер суспільної та індивідуальної свідомості, стилістично неоднорідна, змістовно багатогранна, максимально-просто притул – наближена до найінтимніших пластів духовного буття людини. Від здійснення суто житейських «приземлених» комунікативних функцій – до самоцінних виявів духу. Пронизливо одверта сповідь; скрупульозний щоденник ... неприхована «гаряча» характеристика звичаїв і персонажів певного середовища; хроніка доби, сповнена теплих деталей, що, не зафіксовані сьогодні, вже завтра підуть в непам'ять; автопортрети і портрети людей – від ситуативних мініатюр до монументальних полотен; «гра» розуму і сплески чуття, не призначенні для широкої публіки, так би мовити, в одному примірнику – і тим цінніші...» [8].

Щодо ідеологічного забарвлення проблеми, то варто зауважити, що наукова інтелігенція, більше ніж будь-яка інша соціальна верства населення, була на вістрі вимог інтелектуальної свободи, як в сфері науки, так і в суспільно-політичному житті. Більшовицька влада намагалася використати потужний творчий заряд наукової інтелігенції у цілях утвердження нового ладу. Практика соціалістичного будівництва, яка була нав'язана суспільству більшовицькою партією, явно суперечила природі життєдіяльності інтелігенції [9].

Комуністична влада орієнтувалася і спиралася на ті верстви населення, які, перебуваючи в обіймі більшовицько-радянської системи, підтримували її. На вороже ставлення були приречені ті, хто опинився поза системою в силу свого соціального походження чи ідейних переконань. Українські дослідники В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький справедливо підкреслювали: „Класовий підхід давав можливість самим його втілювачам поставити себе на позицію особливої „революційної моралі”, коли моральним вважалося все, що сприяло здійсненню революційних перетворень, і, відповідно, аморальним – усе, що заважало” [10].

Партійно-радянська ідеологія прищеплювала трудящим думку про існування двох класів: робітників і селян. Інтелігенція ж виділялася в окремий прошарок. Елемент руйнації містився у трактуванні самого поняття “інтелігенція”, її місця і ролі у суспільстві. Так, в умовах утвердження диктатури пролетаріату діяли суворі обмеження, перш за все політичні, для тих, хто не міг засвідчити своє робітничо-селянське походження. У 1920-х роках інтелігенція разом із заможними селянами,

підприємцями, торговцями потрапляла до розряду «лишенців» – громадян, позбавлених політичних прав [11].

Як не дивно (особливо для прибічників «антирадянських» концепцій), але й на початку сторіччя можна виявити низку прикладів та окремих тенденційних явищ щодо скрутного побутового становища серед «великих розумів нації». Так, А. Кримський у листі до Б. Грінченка від 28 серпня 1907 р. зазначав, що їх з сім'єю спіткають не найкращі часи: «[...] Найгірша поміж ними - тая [про справи], що в нас іде будівляння: геть усю хату зруйнували, щоб поставити нову, - і, отож, довелось нам тулитися по всіх закутках (сінцях тощо), де ледві можна переночувати [...]» [12]. Матеріали листування цього періоду свідчать, що крім ідеологічних з'явилися й побутові труднощі, до яких вже немолоді, обтяжені, як правило, турботами про численних родичів вчені були абсолютно не пристосовані. Почали проявлятися ознаки майбутнього голоду. Так, 22 травня 1918 р. К.В. Харлампович писав академіку РАН О.І. Соболевському: «Не спрашиваю, как Вам живётся: и без того ясно, что не весело и даже не сытно, хотя Москва ныне и столица ленинского правительства. То ли иссякли хлеб и прочие продукты в "житнице Европы", то ли власть не имеет ни умения, ни возможности наладить подвоз. Голод идёт быстрыми шагами и может за раз охватить многие пункты государства. Даже в Казани в последние 2–3 недели хлеб повысился в ценах вдвое и втрое. Нет подвоза муки, крупы. Всё пустынное становится на базаре» [13].

Подані рядки дають зрозуміти досить явну тенденцію до погіршення життя наукової інтелігенції, яка простежується й у 30-х рр. Так у 1932 р. в листі до К.В. Харламповича М.Н. Бережков зазначає: «Много можно было бы рассказать об академической жизни, но поберегу до личного свидания, о времени которого не могу даже загадывать. Что пишет Дмитрий Николаевич. Я Вам как-то советовал просить его о присылке чая.

Оказывается, что в Киеве за доллары можно все купить, и чай в том числе. Но, увы! У меня никогда не было долларов. Грустные вести идут из Смоленска. Плохо живется там. Евдокия Васильевна доселе без работы. Живут в комнатухе в 9 кв. метров – сырой, холодной, темной. Электричества нет, а единственное окошко выходит в общую комнату» [14].

Покажем також є й факт, що у кімнатах А. Кримського ще до панування радянської влади було досить сирого, через що академік часто хворів. Відомості про ці нестатки ми зустрічаємо, зокрема, у листі А. Кримського до Б. Грінченка від 25 серпня 1906 р.: «[...] Я слабую вже четвертий тиждень на гарячку й ревматизм: мабуть, брюшний тиф. Загалом кажучи, ціле літо зминуло для мене аби-як [...]» [15].

Також, на початку ХХ ст. у листуваннях А. Кримського ми неодноразово зустрічаємо скарги на роботу друкарень: «[...] На «Зорю» - надії мало. 5-6 чч. (для яких я вже давно, дуже давно, продержав свою коректуру) ще не вийшли, а 7-е ще й не зложено. [...] Та в Звенигородці друкувати не можу, бо тут нема букв із наголосами [...], ба навіть нема «і» [...]» [16]. Тобто, на перший погляд, проблеми можуть здатися дивними та навіть безглуздими, але потрібно розуміти, яке значення вони мали для людини, яка прагнула донести світові результати своєї роботи, для якої саме ця праця майже й була сенсом життя.

Аналогічні свідчення про «не покращення» умов життя можна зустріти в листах науковців і навесні 1918 р. К.В. Харлампович скаржився О.І. Соболевському у листі: «Наука не идёт на ум, да и работать не хочется, когда не уверен не только в том, что удастся напечатать написанное, но и в сохранении жизни самого автора» [17]. Ці ж настрої, поряд із здивуванням з приводу активності О. І. Соболевського, учений повторював і в листі від 3 січня 1919 р.: «Вы в надежде на лучшее продолжаете работать на пользу науки и, по-видимому, немало приготовили для печати. А я забросил писание: когда печатать?» [18]. О.І. Соболевський, як завжди, тримався

батьоро, хоча в нього були підстави побоюватися за свою подальшу долю, адже один арешт він вже пережив у 1918 р. Як не важко здогадатися, тенденція до погіршення зберігається й протягом 1930-х рр. Так, М.І. Яворський у листі від 16 лютого 1930 р. до Д.І. Багалія зазначав: «Стан у мене більше, аніж важкий. Я серед нервного припадку лежу вже другий тиждень дома. [...] Я справді почуваю себе, як трупище, що ще в силах тільки ходити та говорити, як щось зайве в нашому суспільстві, що ножем ріже мене по живому тілі. [...] Пробачте, Дмитре Йвановичу, що Вас турбую цим листом, та мені й до нікого більше писати. Свої відщурались, а вороги так і не почують від мене слово скарги та нарікання! [...] Але жити мені зараз переважно – краще було би сьогодні вмерти, аніж отак животіти.» [19]. Варто також зауважити, що, як відомо, М.І. Яворський на певному етапі свого життя щиро вірив в радянську владу та її ідеологію, вірив він й тоді, коли його заарештували та стали вимагати переробки праць, які в оновленому вигляді так і не були опубліковані.

Зазвичай, інтелігенція, є відображенням нації, її показовим боком, але за радянських часів тоталітарний механізм працював таким чином, що найвідоміші культурні діячі змушені були ледве не жebraкувати. Документальним підтвердженням цього є лист М.І. Яворського до Д.І. Багалія від 1930 року: « [...] Знаючи Ваше відношення до мене, як до того, що щиро працює, я звертаюся до Вас з проханням, досить неприємним для мене, а саме – я зараз сиджу без гроша, та роботи припинити не хочу. Чи не були б Ви ласкаві, позичити мені до кінця цього року, не пізніше, 200 крб. [...] А то по правді сказати через днів декілька й їсти не буде що [...]» [20].

Загалом, особливе ставлення партійних лідерів було до представників гуманітарних наук. Більшовики вороже ставилися до істориків і взагалі до історичної науки. Причиною такого зневажливого ставлення до гуманітаріїв була в тому, що немало вчених відмовлялися переписувати по-новому основні події минулого в дусі побажань більшовицького режиму. Особливо це стосувалося таких “живих тем” як велика роль більшовиків у “підготовці і перемозі Великого Жовтня, в розгромі інтервентів і білогвардійців, а також по проблемах історії ВКП(б), та всесвітньої історії” [21]. На істориків навішувався ярлик „ворог народу”. Професори університетів були на контролі надзвичайних органів. Їх боялися, оскільки вони могли формувати своїх послідовників з числа студентів.

Епістолярій науковців дає можливість прослідкувати зміни у побутовому житті науковців з початку ХХ ст. до 1930 х рр. Так, «Старый год, – писав О. І. Соболевському 3 січня 1919 р. К.В. Харлампович, – был не совсем милостив к Вам и ко мне. Что Вы претерпели летом, то я перенёс зимой, просидев в заключении с 19/XI по 17/XII» [22]. Таким чином, виправдалися побоювання, якими К. В. Харлампович поділився з О. І. Соболевським у травні 1918 р.: «Не можем мы, казанцы, похвалиться и личной безопасностью, хотя наш «совдеп» всё же лучше многих других, и во главе его стоят люди довольно просвещённые и даже обнаруживающие удивительное внимание к университету». У цьому ж в листі К. В. Харлампович нарікав: «Моя учёная карьера закончена. В Киев я едва ли попаду. Кроме материальных затруднений, препятствием является уже то, что я никак не могу связаться с Украинской академией наук даже при помощи тамошнего академика Вотчала, сын которого из Казани ездил в Киев. Я совсем не знаю, существует ли сейчас даже моя кафедра. [...] С наукой я всё же не порвал [...], я занят направлением деятельности Общества археологии, истории и этнографии, собирающегося каждые две недели. Это наиболее деятельное учёное общество Казани» [23].

Поліпшенню загального безрадісного настрою учених не сприяли і прийоми, якими влада вирішувала питання ідеологічного характеру. 27 квітня 1924 р. К. В. Харлампович із сумом писав О. І. Соболевському: «Но в моём настроении сейчас мало светлых тонов. [...] Перед Пасхой же я получил письмо от своего стипендиата по

ун[иверсите]ту А. Широкова, ныне иеромонаха Иоанна, за противление "живой церкви" сосланного в Кемь, где он томится в концентрационном лагере, работая то в лесу, то на жел[езной] дороге. Хотя письмо написано так, что цензура ни одного слова не зачеркнула, оно много мне сказало. [...] Невесёлая Пасха!» [24].

Науковий доробок багатьох вчених у 30-ті рр. був кваліфікований як “буржуазно-націоналістичний мотлох”. Публікації попередніх років переглядалися спеціальними комісіями, внаслідок чого переважна їх більшість потрапляла до індексу заборонених творів. На початку 1934 р. у центральній та місцевій пресі з’явилися заклики про необхідність “викорінити буржуазно-націоналістичні кубла” з провідних навчальних закладів України та знищити “зграї махрових українських націоналістів, що довгий час проводили свою роботу в інститутах, протягуючи контрреволюційну ідеологію в друкованих виданнях ... та вели пропаганду фашистських ідей”. Невдовзі значна частина співробітників кафедр та викладачів інститутів зазнала гонінь і необґрунтованих репресій за звинуваченням у “буржуазно-націоналістичних та фашистських збоченнях”, що зрештою спричинило занепад науково-дослідної роботи в Україні [25].

Вістря репресій було спрямоване проти високоосвіченої та інтелектуально розвиненої частини національної еліти – наукової і творчої інтелігенції. Роки проведення масових політичних репресій характеризуються посиленням політизації навчального процесу у вищих навчальних закладах. Науковці (особливо викладачі) вимушено ставали частиною загального партійно-ідеологічного механізму – навіть фахівці, далекі від царини суспільно-політичних наук. Щоб вижити в нелюдських умовах, науковцям доводилося використовувати засоби соціальної мімікрії, маскуватися, приховувати свої справжні думки і почуття тощо. Це призводило до того, що незалежність думки стала небезпечним раритетом, переважали інші якості – конформізм, вміння пристосовуватися, демонструвати відданість та “заповзятість” у виконанні партійних настанов. Тож не дивно, що органами ДПУ на виконання стратегічної мети Сталіна була сфабрикована справа “Спілки визволення України” (згодом аналогічні справи були порушені проти національної інтелігенції інших республік). Членів “СВУ” звинувачували у спробі повалити радянську владу, підготувати контрреволюційний заколот та реставрувати буржуазно-капіталістичний лад. Заздалегідь було складено орієнтовні списки осіб, яких планували представити у якості злочинців на сфабрикованому процесі [26].

Таким чином, аналіз епістолярної спадщини науковців свідчить, що на початку століття побутові труднощі були пов’язані, зокрема, із неврівноваженою ситуацією у країні, відсутністю фінансування «нестратегічних» галузей життя, зацікавленістю у розвитку науки лише меценатів, колекціонерів та ентузіастів. У 1920 – 1930 х рр., коли вже активно розпочав свою діяльність репресивно-каральний апарат, життєві труднощі вчених були пов’язані переважно із втручанням влади у науково-культурний осередок України, виявлення суспільно небезпечних елементів та ворогів народу (зокрема і за задалегідь хибними списками) тощо. Про національно-культурне піднесення на той час не могло бути й мови – ті «щасливчики», кому й вдалося вижити або переховатися, у своїй більшості потерпали від голоду, холоду, сирих приміщень (особливо, якщо це були люди вже немолодого віку або ж не зовсім здорові). Тобто, каральний апарат працював так чи інакше – потрібно було лише обрати спосіб. А ті ж інтелігенти на початку сторіччя були досить вільними, але скутими у можливостях, зокрема, матеріальних.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется и сравниваются условия повседневной жизни украинской академической элиты в начале XX века и в течение 1920 – 1930-х гг. Анализ

епистолярного насліддя учених, которые творили в дореволюционный и советский период свидетельствуют, что фактически прослеживалась тенденция к ухудшению условий быта ученых, идеологическим давлением.

Ключевые слова: академическая элита, повседневная жизнь, эпистолярное наследие

SUMMARY

In the article is analysed and compared the conditions of daily life of Ukrainian academic elite in the early twentieth century, and during the 1920 - 1930's. The analysis of the epistolary heritage of scientists who worked in the pre-revolutionary and Soviet period shows that a tendency to deterioration of living conditions of scientists was actually traced, ideological pressure.

Keywords: academic elite, daily life, epistolary heritage.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Водотика С. Г. Исторична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування: автореф. дис. ... докт. іст. наук. – Спец. 07.00.01 / С. Г. Водотика . – К., 2000. – 33 с.
2. Зайцева З.І. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.): [монографія] / З.І. Зайцева. – К., 2006. – 336 с.
3. Удод О. А. Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу: 1920-30-ті рр.: автореф. дис. ... докт. іст. наук. – Спец. 07.00.06 / О.А. Удод. – Дніпропетровськ, 2000. – 35 с.
4. Додонова Г. Наукова діяльність українських університетів другої половини XIX – початку XX ст. / Г. Додонова // Мандрівець. – 2011. – № 4. – С. 25–29.
5. Ткачова Л. І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму / Л. І. Ткачова. – К., 1985. — 190 с.
6. Савчук В. Політичні переслідування краєзнавців м. Кам'янця-Подільського у 1933 р. (за матеріалами архівно-кримінальної справи № 275629) / В. Савчук // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: збірник статей. – К., 2010. – Вип. 36. – С. 255.
7. Робинсон М.А. Судьбы академической элиты: Отечественное славяноведение (1917 — начало 1930-х годов) / М.А. Робинсон. - М., 2004. - 430 с.
8. Коцюбинська М. Листи і люди. Роздуми про епістолярну творчість / М. Коцюбинська – К., 2009. – С. 33.
9. Литвин Н.М. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920 – 1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми): дис. ... канд. іст. наук. – Спец. 07.00.01 / Н.М. Литвин. – К., 2006. – С.33.
10. Даниленко В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки / В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький. – К., 1991. – С. 164.
11. Литвин Н.М. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920 – 1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми): дис. ... канд. іст. наук. – Спец. 07.00.01 / Н.М. Литвин. – К., 2006. – С. 35.
12. Матвеева Л.В. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890 - 1941) / Л.В. Матвеева: НАН України. Інститут Сходознавства ім. А. Кримського. – К., 2005. – Т.1. – С. 414.
13. Добров П.В. Костянтин Васильович Харлампович (1870–1932 рр.): інтелектуальна біографія історика / П.В. Добров, А.В. Гедьо, Л.Ю. Медовкіна. – Донецьк, 2011. – С. 73.

14. Медовкіна Л. Ю. Листування К. Харламповича з М. Бережковим (за матеріалами ІР НБУВ) / Л. Ю. Медовкіна // Сіверянський літопис. – № 1, 2010. – С. 105–110.
15. Матвєєва Л.В. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890 - 1941) / Л.В. Матвєєва. – К., 2005. – Т.1. – 492 с.
16. Там само. – С. 393.
17. Медовкіна Л. Ю. Матеріали листування К. В. Харламповича та О. І. Соболевського як джерело з історії наукової еліти 20-30-х рр. ХХ ст. / Л. Ю. Медовкіна // Історичні і політологічні дослідження. - № 2 (42), 2009. – С. 32–39.
18. Добров П.В. Костянтин Васильович Харлампович (1870–1932 рр.): інтелектуальна біографія історика / П.В. Добров, А.В. Гедьо, Л.Ю. Медовкіна. – Донецьк, 2011. – С. 73.
19. Домановський А.М. Невідомі листи М.І. Яворського до Д.І. Багалія / А.М. Домановський // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Харків, 1998. – С. 203-207.
20. Там само.
21. Куманев В. 30-е годы в судьбах отечественной интеллигенции / В.Куманев – М.: Наука, 1991. – С. 77.
22. Добров П.В. Костянтин Васильович Харлампович (1870–1932 рр.): інтелектуальна біографія історика / П.В. Добров, А.В. Гедьо, Л.Ю. Медовкіна. – Донецьк, 2011. – С. 74.
23. Медовкіна Л. Ю. Матеріали листування К. В. Харламповича та О. І. Соболевського як джерело з історії наукової еліти 20-30-х рр. ХХ ст. / Л. Ю. Медовкіна // Історичні і політологічні дослідження. - № 2 (42), 2009. – С. 32–39.
24. Добров П.В. Костянтин Васильович Харлампович (1870–1932 рр.): інтелектуальна біографія історика / П.В. Добров, А.В. Гедьо, Л.Ю. Медовкіна. – Донецьк, 2011. – С. 78.
25. Ткаченко В.В. Розвиток української науки в загальносоюзному суспільно-політичному контексті (20 – 30-ті рр. ХХ ст.): дис. ... докт. іст. наук. – Спец. 07.00.01 / В.В. Ткаченко. – К., 2009. – С. 165-166.
26. Там само. – С. 126.